

III.

KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Régi hazai szerzők és munkáik

BORSA GEDEON

A múlt anyagi és szellemi kultúrájának emlékei vagy tárgyakban, vagy írásos formában maradtak fenn, amelyekre támaszkodik a korábbi időkre vonatkozó minden ismeret. A tárgyak mérete rendkívül változó: a piramisoktól kezdve borsszem nagyságú ékszerekig. A viszonylag kisebbek, mozgathatók gyűjtő, megőrző, feltáró és bemutató helye a múzeum. Ugyanezt az összetett feladatot az írások közül a hivatalos ügyintézés során keletkezett iratok területén a levéltárak, a többinél pedig a könyvtárak látják el. A technika a 20. században az információknak (hangban és képen) újabb és újabb hordozóit hozta létre a hang és a kép (beleértve a betűkép) rögzítésének különböző formáiban. A legutóbbi idők fejlődése azután a számítógép segítségével minden korábbit összefoglal és a továbbfejleszt.

A címben megjelölt téma közelítése végett a továbbiak – valamennyi többi kategóriát immár tudatosan figyelmen kívül hagyva – kizárólag csak a könyvtárak gyűjtőkörébe tartozó dokumentumok vizsgálódására terjednek ki. E gyűjteményekben Gutenberg óta fokozatosan egyre több a nyomtatvány, de a kéziratok (illetve a 20. században sokszor gépiratok) továbbra is fontos helyet töltenek be. Századok során a nyomtatványokon belül mind több és több különböző és egyre sajátosabb csoport alakult ki: a könyvek mellett plakátok, hírlapok, kották, térképek stb. Valamennyi száma állandóan és többnyire egyre nagyobb mértékben növekszik. Az áttekintés felettük ennek megfelelően mind nehezebb, jóllehet ezek a múltra vonatkozó ismeretek igen fontos forrásai. Ezért már régen felmerült az ilyen dokumentumok legfontosabb adatainak rendezett formában történő rögzítésének gondolata. Ennek eszköze egyrészt az egyes könyvtárak állományának katalógusokban történő feltárása, másrészt a könyvtári dokumentumok legfontosabb adatainak bizonyos szempont szerint – immár leőhelytől független – gyűjtése, rendszerezése és publikálása, vagyis a bibliográfia. A katalógus és a bibliográfia az a két, az évszázadok során kialakult és eddig bevált eszköz, amelynek segítségével lehet megkísérelni a tájékozódást a dokumentumok egyre terebélyesedő és nem ritkán szinte áttekinthetetlen dzsungelében.

A *katalógusok* adnak eligazítást, hogy milyen dokumentum található egy-egy könyvtárban vagy azok kisebb-nagyobb csoportjában. Természetesen rendkívül sok múlik azon, hogy a feltárás mennyire szakszerűen, milyen pontosan és mennyire hatékony módszerrel történt. Minél magasabb színvonalú ez és minél nagyobb ál-

lománnyal rendelkezik a gyűjtemény, annál nagyobb az esély, hogy egy adott dokumentumot ott meg lehessen találni. Ezért különösen jelentősek a világ legnagyobb könyvtárainak publikált katalógusai. Így pl. a londoni British Museum, ma British Library által őrzött, 1956 előtt készült könyveknek leírása nem kevesebb, mint 263 hatalmas kötetet tölt meg. Ha azután egy egész ország jelentős könyvtárainak összesített katalógusát adják közre, különösen ha az az Egyesült Államok, úgy már igazán monumentális, központi katalógusról van szó. Nem kevesebb, mint 754 nagyalakú kötetében több, mint tíz millió ugyancsak 1956 előtt megjelentetett könyv adatai találhatóak ebben. Ez az önmagában is szinte könyvtárnyi méretű katalógus mutatja, hogy az évszázadok során közreadott könyvek mennyiségük miatt immár szinte átrághatatlan káshaeggyé álltak össze. Ennek tudható be, hogy ez az amerikai központi katalógus volt feltehetően az utolsó ilyen, nyomtatott könyv formájában kiadott, nagy katalógus, amelynek az előkészítése is még kizárólag a hagyományos, kézi módszerrel történt. Az ilyen és ehhez hasonló, regionális vagy akár nemzetközi katalógusok feladatát a jövőben bizonyára már számítógépes adatbankok fogják ellátni.

A *bibliográfiáknál* a legkívánatosabbnak természetesen az tűnik, ha a világon eddig készült valamennyi nyomtatványról a legfontosabb adatokat (szerző, cím, impresszum, terjedelem, esetleg a szakirodalom, leőhely) tartalmazó és a pontos azonosítást lehetővé tevő, egyetlen, nemzetközi leírás készülne. Ezeket a könyvtárak – nemzetközi szabványként – saját katalógusaiba beleépíthetnék, ill. amelyekre a szakirodalomban azonosítószámként hivatkozni lehetne. Ez azonban természetesen elméleti célkitűzés, amely az eddig megjelent nyomtatványok sok tucat milliói esetében a gyakorlatban megvalósíthatatlan. Ennek ellenére a kezdetektől fogva fennállt a teljességre való törekvés igénye. Ilyen szándékkal jelentette meg Konrad Gesner már 1545-ben „Bibliotheca universalis” c. munkáját. Akárcsak általában a könyvtári katalógusokban, ebben az első világbiográfiában is a szerzők betűrendjében sorakoznak munkáik kiadásainak adatai. E módszer mentén haladva mások is törekedtek hasonló összeállításra. Ezek közül több is a szívós és következetes munka ellenére is torzó maradt. Így most már általánosan elfogadottá vált az a vélemény, hogy lehetetlen, akárcsak a nyomtatott könyvek kategóriájára szorítkozva is, teljességre törekvő és időhatár nélküli világbiográfiát, még csak az európai kultúra területére korlátozva is, egyetlen vállalkozás keretében elkészíteni.

A módszertani kézikönyvek az ilyen általános bibliográfiákhoz sorolják a bibliográfiák bibliográfiáit (közkeletű kifejezéssel: bibliográfia a négyzeten) is, kezdve Philippe Labbé „Bibliotheca bibliothecarum” c. művétől (1664), Julius Petzhold „Bibliotheca bibliographica” c. alapvető összeállításán (1866) át Thomas Bestermann „World bibliography of bibliographies” (4. kiad 1965–1974) c. monumentális munkájáig. Ez utóbbi közel 140 000 bibliográfia adatait tartalmazza. Ez az óriási szám is elég annak érzékeltetéséhez, hogy a teljességre való törekvés a nagy számok rengetegébe vezet még olyan szűk területen is, mint maguk a bibliográfiák.

Ugyancsak az általános bibliográfiák körében tartják számon az általános életrajzi kézikönyveket. Itt már korán szükségesnek mutatkozott, hogy a szerzők műve-

inek felsorolásán kívül kiterjen életük legfontosabb adataira is. (Könnyű belátni, hogy az azonos nevű szerzők megkülönböztetéséhez ez eleve elengedhetetlen.) A teljességre törekvésnek a vágya ezen a területen is élt, de él még most is. Az elmúlt századok tapasztalatai alapján immár mindenkiben tudatossá kellett válnia, hogy a 20. század végén a kezdetektől máig tartó és az egész világra kiterjedő életrajzi bibliográfiát összeállítani reménytelen. Ilyen körülmények között az „Index bio-bibliographicus notorum hominum” (IBN) elnevezésű vállalkozás 1974-től azt tűzte ki célul, hogy a legfontosabb életrajzi lexikonokhoz, névtárakhoz stb. mutatót készít az azokban ismertett személyek szerint. Ezernél jóval több ilyen nyomtatott forrást tárnak fel ehhez, immár tudatosan túllépve a sokáig egyedül Európát számba vevő gyakorlaton, most már az egész világból. A latin-, görög-, héber- és cirill betűt használó nemzetek „általános”-nak nevezett sorozatával párhuzamosan folyik a kínai és az örmény, továbbá tervbe vannak véve további (japán, indiai, mohamedán kultúra stb.) sorozatok publikálása. Érdekes megemlíteni, hogy az „általános” sorozat 1994-ben megjelent 70. kötete éppen Fiáth Pál (1850–1935) fejjérmegyei főispánnal fejeződik be. A vállalkozás méreteire jellemző, hogy összesen mintegy öt millió személy regisztrálásával számolnak. Félélmetes szám!

A bibliográfiák tehát nagyon kevés kivételtől eltekintve mind valamiféle önkorlátozással élnek, amikor meghatározzák az általuk feldolgozni kívánt területet. A *szűkítés* szempontja igen sokrétű lehet: terület, idő, szakterület, publikálási forma (pl. hírlap) stb. A nyomtatványok teljességre törekvő bibliográfiái közül a legnevezetesebb időbeli megszorítással él: kizárólag az 1501. január elseje előtt készült nyomtatványokat kívánja feltárni és leírni. Ez a „Gesamtkatalog der Wiegendrucke” elnevezésű és még a 20. század első évtizedében megindított berlini vállalkozás, amelynek publikálása 1925-ben indult meg. Természetesen figyelembe kell venni a két világháborút és a munka rendkívül igényes voltát, mindezek ellenére is elgondolkoztató, hogy az igen komoly anyagi és szellemi erőfeszítések mellett is kilenc évtized után a 15. századból fennmaradt, kb. 28-30 000 féle ún. ősnymtatvány leírása során jelenleg még mindig csak a „G”-betű végén tart, alig érve el az egésznek 40%-át. Jóllehet készültek tervek hasonló vállalkozásra a 16. századi nyomtatványok nemzetközi bibliográfiájához, megvalósításuk azonban egyetlen munkálat keretében hiú reménynek bizonyult. Az ebben az időszakban készült mintegy félmillió különböző nyomtatvány részletekben történő bibliográfiai feltárása ezért csak az egyes nemzetek egyedi erőfeszítéseinek összegezésétől várható.

A nemzetekhez érkeve merül fel a „patriotikum” (többese: „patriotika”) fogalma. Az ennek jelölésére szolgáló kifejezést az országok latin nevéből képezik: hungarikum, helvetikum, polonikum stb. Ez alatt értendő a nyomtatványok esetében minden ilyen formában többszörözött dokumentumnak egy-egy nemzettel fennálló nyelvi (I), területi (II), személyi (III) és tartalmi (IV) kapcsolata. Ezek bibliográfiai számbavételét a nemzeti bibliográfiák keretében végzik, amelyek egyik ága az újonnan megjelenő kiadványok folyamatosan regisztrálása: a kurrens nemzeti bibliográfia. A másik ága az elmúlt idők egy-egy korszakából végzi ugyanezt a feladatot: ez a retrospektív nemzeti bibliográfia. Mindkettő gondozása a legtöbb or-

számban a nemzeti könyvtár feladata. Így van ez Magyarország esetében is, ahol az Országos Széchényi Könyvtár dolgozik ezen.

Elérkezve immár a *retrospektív magyar nemzeti bibliográfiához*, a fentiekben előadott számos nemzetközi tapasztalat alapján határozottan lehet állítani, hogy ennek feltárását, ill. mind igényesebb módon történő felfrissítését, csakis szakaszonként lehet megvalósítani. Az ún. „régii nyomtatványok” fogalmának felső időhatárát nemzetközileg egyre általánosabban a 18. század végével vonják meg. Ennek kijelölése nemzetközileg technika-, ill. társadalomtörténeti megfontolások alapján történt. Ehhez igazodva a záróév Magyarországon is, a korábbi 1711 helyett 1800 lett. A patriotikumok fentebb említett négy kategóriája közül az első kettőbe (nyelv és terület) tartozó nyomtatványokat az 1711. évvel bezárólag még a múlt században „Régi Magyar Könyvtár” c. alapvető bibliográfiája első két kötetében (RMK I [1879] és RMK II [1885]) Szabó Károly foglalta össze. Ugyanő elkezdte a harmadik (szerzői) kategóriába tartozó nyomtatványok adatainak összegyűjtését is. Munkáját halála után Hellebrant Árpád fejezte be RMK III (1896–1898). A negyedik, tartalmuk alapján magyar vonatkozású nyomtatványok átfogó bibliográfiájára eddig nem történt még csak meggyőző kísérlet sem. Ennek az a magyarázata, hogy ez a kategória rendkívül összetett, határai pedig szinte megállapíthatatlanok. Így ez a csoport a továbbiakban kívül marad ennek a mostani vizsgálódásnak a keretein.

A 20. század utolsó évtizedeire a korábbiakhoz képest jóval több hazai és külföldi könyvtár állományából sikerült a régi, magyar vonatkozású nyomtatványokra vonatkozó adatokat kigyűjteni. Így elérkezettnek látszott az idő az immár meglehetősen gazdag kiegészítések felhasználásával – korszerű módszertani megoldásokkal párosítva – a retrospektív nemzeti bibliográfia legrégebb korszakának újabb feltárására. Így indult meg az első és második (nyelv és terület) kategóriát összevontan magába foglaló és időrendben haladó „Régi Magyarországi Nyomtatványok” elnevezésű vállalkozás. A mai napig ennek két kötete jelent meg (1473–1600: 1971 – 1601–1635: 1983), míg a harmadik (1636–1655) szerkesztés alatt áll. A 17. század még hátralevő évtizedeiben készült nyomtatványok előreláthatólag további három kötetben lesznek majd feltárhatók.

Petrik Géza „Magyarország bibliographiája 1712–1860” c. munkájához (I–IV: 1888–1895) az 1712–1800 között készült hazai nyomtatványokról széleskörű és tervszerű adatgyűjtés eredményeként jelentős kiegészítéseket sikerült közreadni (V–VIII: 1971–1991). Így ma, ha nem is teljesen új feldolgozásban, de a 18. század nyelv és terület szerint magyar vonatkozású nyomtatványairól – nyomdászmutatót is beleértve – viszonylag jó áttekintés áll már rendelkezésre.

A harmadik, szerzői kategóriában is nagyszámú új adatkiegészítés halmozódott fel az elmúlt évtizedek során az OSZK-ban. Itt azonban a további, még ismeretlen nyomtatványok aránya – a nyelvi és területi kategóriában tapasztaltakkal szemben – továbbra is igen magas. Ezért itt még nem lehet időszerű a teljesen új feldolgozás, hanem csak a RMK III-hoz eddig ismertté vált pótlások, kiegészítések és javítások összegyűjtésére, majd ezeknek négy kötetben történt közreadására került sor (1990–1993). Megjelent továbbá ezekhez, valamint az eredeti RMK III-hoz jól használható,

összesített névmutató is (1996). A következő feladat e téren az 1712–1800 közötti időszakban készült nyomtatványok jól áttekinthető összefoglalása, mert ezeket ma még Petrik bibliográfiai kazaljából kell kihüvelyezni. Az ő adatai pedig – úgy tűnik – a korábbi időszakban tapasztaltaknál is jelentősebb kiegészítésre szorulnak.

A fentiekből már kiderült, hogy a szerzői hungarikumokra vonatkozó adatgyűjtés területén még sok a tennivaló. Ennek a feladatnak az elvégzése több vonatkozásban is más feltételek mellett történik, mint a nyelvi és a területi kategória esetében. Egyfelől könnyebb ez a munka, mert a könyvtárakban a katalógusokban a szerzők szerint aránylag jó áttekintés áll rendelkezésre, míg a régi, hazai nyomtatványokat legfeljebb a legrégebb, kéziratos leltárkönyvek átnézésével lehet keresni, ahol a nyomtatás helyét és évét sokszor egymás mellett kiemelve tüntetik fel. Másfelől azonban sokkal több és főleg külföldi gyűjteményben őriznek ilyen köteteket. A hazai nyomtatványok példányai ugyanis nem nagyon szóródtak: több mint kilencven százalékukat ma is a Kárpát-medencében őrzik. Ezzel szemben a szerzői hungarikumoknál ez az arány éppen fordított: jó, ha tíz százalékuk lelhető fel ezen a területen.

Az ún. „szerzői” kategóriába a legrégebbi századokból nem csupán a nyomtatott művek szorosabb értelemben vett szerzői és társszerzői tartoznak, akik a könyvtári katalógusokban elvben felelhetők, hanem ezek köre lényegesen szélesebb. Vagyis mindenki, aki a mű, vagy annak csak egyetlen önálló része (ajánlás, üdvözlővers stb.) létrejöttében szellemileg közreműködött: ennek írója, fordítója, átdolgozója, sajtó alá rendezője stb. A részletmunkák kikutatása már lényegesen nehezebb feladat, hiszen ezeket a könyvtári címleírások általában nem tüntetik fel. Így ezekre vagy a szakirodalom, esetleg a mű más kiadása alapján, és végül, de nem utoljára, a véletlen alapján lehet rábukkanni.

A vakszerencse természetesen nem nyújt megfelelő alapot a módszeres anyaggyűjtéshez. A régi hazai szerzők nyomtatásban megjelent munkáinak a könyvtárakban történő felkutatását támogató segédletekre is szükség van. Ehhez jelentős támaszul szolgál a RMK III és annak pótlásaihoz készült és fentebb már említett betűrendes mutató. Kifejezetten az ebbe a kategóriába tartozó régi nyomtatványoknak a könyvtárak katalógusaiból történő kikereséséhez készült 1989-ben a „Régi Magyarországi Szerzők” (RMSZ) c. kötet. Ez a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia legrégebbi korszakának (a kezdetektől a 18. század végéig) az utóbbi évtizedekben történt megindítása során pontosított szempontok alapján (vö. Magyar Könyvszemle 1978. 303-313) tartalmazza a hazainak (hungarus) minősülő szerzők legfontosabb adatait (név és annak eltérő alakjai, születés hely és év, foglalkozás stb.), amennyiben az illető szellemi közreműködése 1801 előtt készült nyomtatványban kimutatható. A több mint tízezer nevet tartalmazó jegyzék egyelőre meglehetősen fogyatékosan és hibáktól sem mentesen látott napvilágot. Az átdolgozás során be kellett látni, hogy az egyre duzzadó adattömeg igényesebb feldolgozása érdekében szűkíteni kell a feltárandó személyek körét. Így a továbbiakban kimaradtak azok, akiknek csak kéziratos munkájuk maradt fenn. Ennek megfelelően módosult a tervezett új kiadvány címe is: „Régi Nyomtatványok Magyarországi

Szerzői” (RNyMSz). A mielőbbi megjelentetés és a jobb áttekinthetőség érdekében két korcsoportra kellett osztani az anyaggyűjtést: a nyomtatás kezdetétől a 17. század végéig és a 18. századra. (A jelentős adattömegnek különböző szempontok szerinti tagolása teszi a gyakorlatban lehetővé az ezzel történő eredményes munkát, amit bibliográfiai „szalámi-taktiká”-nak lehet nevezni. Ellenkező esetben a hatalmas mennyiségű adat – a fentiekben több példával is igazoltan – „megüli a gyomrot”, vagyis a munkálat befejez(het)etlenné válik.)

A négy patriotika kategória egyben értékelő sorrendet is jelent. Az első kettő (nyelv és terület) ezek közül a legfontosabb, amelyek összevonva kerülnek bibliográfiai feltárára, míg a harmadik (szerzői) kategóriába tartozók anyaggyűjtése akár az előzőekkel együtt is végezhető, azonban a könyvészeti feldolgozása ezektől függetlenül. A legterjedelmesebb negyedik hungarikum csoport (tartalmi) áttekinthetővé tétele az előzőektől eltérő, teljesen már módszereket igényel. A hazai szerzők munkái a fenti kategóriák között megoszlanak: közülük a külföldön magyarul az első, az itthon idegen nyelven nyomtatottak a második, míg a külföldön előállított idegen nyelvűek a harmadik, végül az őket érintő (pl. nekik ajánlott) kiadványok a negyedik csoportba kerülnek.

Az adatoknak szerzők szerint rendezett áttekintését, a *bio-bibliográfiát* tehát már csak a fentiek is szükségessé teszik. Az ehhez a műfajhoz tartozó művek általában három csoportra oszlanak: az életrajzra, a művekre és az előző kettőre vonatkozó szakirodalom jegyzékére. Jóllehet a magyar nemzeti bibliográfia irányában tett első próbálkozások is ilyen szerzőközpontúak voltak (Czvittinger, Bél, Bod, Horányi, Weszprémi stb.), a korszerű igényeket e téren elsőként azonban Szinnyei József alapvető munkája elégítette ki (Magyar írók élete és munkái. I–XIV. 1891–1914.). Óriási feladatot vállalt és végzett el ő ezzel. Mivel szoros kapcsolatban kívánt maradni az éléttel, ezért adatgyűjtésének időkorét nem zárta le, hanem az újakat folyamatosan bedolgozta. Ennek azután az lett a következménye, hogy az első kötetek még viszonylag gyorsan haladtak az ábécében, de későbbiek egyre lassabban. Így műve eleje és vége között jelentős egyenetlenség mutatkozott. Miután ezt ő maga is érzékelte, és be kellett látnia, hogy képtelenség napra késznek lenni akár csak egyetlen kötetben belül is, ezért a harmadik kötetből a nyomdai ívek végén legalul jelölte, hogy annak kéziratát mikor adta nyomdába. Munkájának használói azonban e korábbi kötetek kapcsán is igényelték azt a korszerűséget és az új adatoknak azt a bőségét, amelyet a későbbi kötetekben volt alkalmuk tapasztalni. Ezért már Szinnyei utolsó kötetének megjelenését követő évben, 1915-ben a MTA megbízta Gulyás Pált a kiegészítő sorozat elkészítésével. Az első kötet azonban az első világháborút követő számtalan nehézség miatt csak 1939-ben jelent meg. A második világháború vége felé 1944-ben, számolva az azt követő gondokkal, amelyek hosszú ideig megakadályozhatják a további publikálást, a hatodik kötetet bár, erősen csökkentett terjedelemben, de még gyorsan megjelentették a „D”-betű végéig. A borúlátó aggodalom teljesen megalapozott volt: Gulyás kéziratának, ill. cédulaanyagának további megjelentetése, amely a Szinnyei-féle sorozattal együtt immár összesen kb. 80 000 személy adatait rögzítette, hosszú évtizedekre ismét megakadt. Csak 1990-től sikerült Gulyás kb. 1950-ig

terjedő adatgyűjtésének további részeit sajtó alá rendezni, és megjelentetését folytatni. Ennek során – a kezdeti lendület után némileg akadozva – 1995-ben sikerült közreadni a 18. kötetet az „M”-betű végéig.

Ennek az új Gulyás-féle sorozatnak valamennyi kötetében az azt sajtó rendező Viczián János adatközlésre vonatkozó felhívása olvasható a Szinnyei-féle bio-bibliográfia tervezett, immár harmadik sorozatához. Miután ez – úgy tűnik – ismét követi elődeinek időhatárt szabni nem kívánó gyakorlatát, a történelmi tapasztalat alapján megvalósulásának kilátásait – egyedül ennek alapján is – sajnos igen borúlátóan lehet csak megítélni. Az ilyen rendkívül nagy lélegzetű vállalkozások, amelyek a legkedvezőbb körülmények között is csak hosszú évtizedek során több tucatnyi kötetben láthatnak napvilágot, már beprogramozottan magukban hordják az elavultságot, hiszen a vállalkozás befejeztével az eleje már bizonyosan hiányosnak minősül, így azonnal lehet már tervezni a következő sorozatot: Szinnyei–Gulyás, Gulyás–Viczián. A megoldás – a retrospektív nemzeti bibliográfia kapcsán a fentiekben előadottak alapján – egyedül a időegységekre történő bontásban kereshető. Mélyreható, az eddig eredmények összefoglalása mellett érdemi újat is nyújtó vállalkozás csakis így képzelhető el. Ezzel párhuzamosan egyben szükséges a más téren történő szűkítés is. Így az „író” fogalmának meghatározásánál az önálló kiadványok szerzőin túlmenően ugyanis aligha képzelhető el pl. az összes napilapban, folyóiratban stb. nyomtatásban megjelent valamennyi cikk szerzőjét mind feltárni. Ez a feladat alighanem az egyes kiadványtípusok (pl. hírlap) vagy szakmák (pl. orvosi) szerinti speciális bio-bibliográfiák feladata lesz.

Az eddigi tapasztalat azt mutatja, hogy a régi hungarus (leegyszerűsítve: hazai) szerzők külföldön megjelent munkáinak még jelentős része feltáratlan: minden negyedik-ötödik munka, amely – pl. külföldi gyűjtemény katalógusából – előkerül, korábról ismeretlen e gyűjtés számára. A régi nyomtatványnak csupán egy részét (pl. a szerzőhöz intézett üdvözlővers) író hungarusok esetében ez az arány még ennél is sokkal rosszabb, szinte minden második újdonságnak minősül. Így biztosan még sok munka van hátra ahhoz, hogy érdemes legyen olyan részletes, új feldolgozásba fogni, amint ez a nyelvi és területi kategória esetében a RMNy keretében történik. Ott ugyanis a tapasztalat azt mutatja, hogy csak minden negyven-ötvenedik újonnan regisztrált példány új bibliográfiailag. Az ilyen arány azután már megnyugtatóan biztos alapot nyújt a munkában és időben egyaránt igen csak igényes új feldolgozáshoz. Az anyaggyűjtésnek ilyen viszonylagos teljessége alapján szinte bizonyos, hogy több évtizedig, akár egy évszázadig nem fog annyi új adat gyűlni hozzá, amely szükségessé tenné majd az újabb bibliográfiai összefoglalást.

A várható kiegészítések megoszlása azonban igen aránytalan: számuk ugyanis az időrendben haladva jelentősen növekszik. Már szó volt róla, hogy az ősnymtatványok feletti igényes áttekintés a GW-vel remélhetőleg megoldódik. Miután ennek szerkesztőségében a még nem publikált rész anyaggyűjtése megvan, onnan lehet információt szerezni ez ebbe a csoportba tartozó kiadványokról is. A 16. századi nyomtatványok feltárása terén éppen az utolsó évtizedekben jelentős előrehaladás történt nemcsak Magyarországon az OSZK nyomtatásban közreadott kataló-

gusával (1990: közel 13 000 tétel) és a RMNy bibliográfiával (1971: majd 900 tétel), hanem nemzetközileg is. Ezek közül is kimagaslik az összefüggő német nyelvterületen készült nyomtatványok első, összefoglaló és leíró jegyzéke (Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts (VD 16). 1983–1995.). Ebben közel százezer tételben majd 80 000 különböző nyomtatvány leírása található. Rendkívül fontos ez magyar szempontból, hiszen a hazai gyűjteményekben őrzött 16. századi nyomtatványoknak hozzávetőleg hatvan százalékát ezen a területen állították elő. A bibliográfiai áttekinthetőség azonban a 17. és 18. században jóval a korábbiaké alatt marad. Így ha valamelyik hazai szerzőnek minél későbbi kiadványáról van szó, annál nagyobb a valószínűsége, hogy az nem szerepel az eddigi adatgyűjtésben.

Természetesen ez a tapasztalat pozitíven is érvényes: a hungarusok 15–16. században megjelent munkái nagy valószínűséggel már szerepelnek az OSZK nyilvántartásaiban. Ezen belül a 15. századból már komoly meglepetésszámba megy manapság egy-egy korábról ismeretlen kiadvány felbukkanása, a 16. századból ugyanennek a valószínűsége természetesen már nagyobb. Az ebből a korból származó kiadványok közül ugyanis rendkívül sok ma csupán egyetlen példányban (igen gyakran ez is csak töredék formájában) maradt fenn. Ez a helyzet pl. a RMNy első kötetébe tartozó nyomtatványok esetében, ahol ezek aránya nem kevesebb, mint 46 százalék. Más irányú tapasztalatok is megerősítik ennek a nagyarányú pusztulásnak a feltételezését. Így a hazánkban 1582–1605 között nyomdászkiadó tevékenykedett Joannes Manlius tucatnyi könyvkötéséből kiemelt és műhelyéből származó, összesen több négyzetméter felületű makulatúrapapírnak több mint háromnegyede bibliográfiailag korábról ismeretlen kiadványából származik. A fentiekből az a következtetés vonható le, hogy egyrészt milyen sok nyomtatvány pusztulhatott el immár nyomtalanul, másrészt azonban az is feltételezhető, hogy egy-egy példány azért még ma is felismeretlenül meglapulhat valamelyik gyűjteményben. Ilyen kötetek előkerülésével tehát mindig számolni lehet. A tapasztalat is azt bizonyítja, hogy pl. a magyar nyelvű és ezért hazánkban az állandó használatban csaknem kivétel nélkül elpusztult kiadványfajták (pl. egyházi énekes- és perikopáskönyvek) közül azok a példányok, amelyeket itthon nem használtak, hanem azokat még újonnan külföldre vitték, a nyelvérthetelensége miatt ott senki sem olvasta, így teljes épségben megmaradtak. Kétségtelenül a fenti magas pusztulási arány és nyelvi izoláltság elsősorban magyar különlegesség, de a nyomtatványok számának erős fogyatkozása általános jelenség volt és ma is az. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a 16. századi kiadványok eddigi bibliográfiai feltárása még ugyan meglehetősen távol áll a teljességtől, de 17–18. században készültékénél azért lényegesen jobb.

A fentiek alapján felmerül annak a lehetősége, hogy a 15–16. században megjelent munkák hazai szerzőire vonatkozó ismereteket talán már érdemes lenne – a gyors elavultság veszélye nélkül, immár a tartós használhatóság jegyében – összefoglalni. Ennek két, egymást nem kizáró változata képzelhető el. Az egyik az ilyen, 1601 előtt tevékenykedett személyekről összeállítható lexikon életrajzzal, a mind kéziratból, mind nyomtatásból ismert művek jegyzékével és az ezekre vonatkozó

szakirodalom bibliográfiájával. Szinte bizonyos, hogy az ilyen összeállítás nem igényelne a megjelenését követő néhány év múltán új, átdolgozott kiadást, szemben az „Új Magyar Irodalmi Lexikon”-nal, hiszen ott sem a századokkal ezelőtt elhunyt szerzőkkel kapcsolatban támadtak gondok. A másik út ugyanehhez a célhoz olyan sorozat közreadása lehetne, amelyben egy-egy régi hazai szerzőre vonatkozó teljes korábbi ismeretanyag új feldolgozása mellett a szerzőre és munkáira vonatkozó további kutatások kiérlelt, lehetőleg közel azonos igényességgel elkészített eredményei kerülnének monografikus formában megjelentetésre. Ez természetesen nem vonatkozhat mindenkire, hanem csupán azokra, akiknek tevékenysége az ilyen jellegű feldolgozást igényli. Ide elsősorban azok tartoznak, akiknek munkáit sok kiadásban jelentették meg, vagy akiknek nagyon sok írása ismeretes.

A továbbiakban erre az utóbbi, *monografikus feldolgozásra* vonatkozó elképzelések részletesebb kifejtésére kerül sor. Hogy ez ne legyen csupán elvont spekuláció, ehhez a Michael de Hungariáról e cikk szerzője által készített tanulmány tapasztalatai szolgáltak alapul, amelynek létrejöttéhez a szempontok lényegében a fenti gondolatmenet mentén kristályosodtak ki, feltehetően még nem minden vonatkozásban a végleges formájában.

A bio-bibliográfiák a már említett hármas tagolódásukban (életrajz, művek és szakirodalom) lényegében tartalmazzák a szerzőre és munkájára vonatkozó leglényegesebb tudnivalókat. Nyilvánvaló, hogy a monografikus feldolgozás esetében sem hiányozhat ezek közül semmi sem. Ez esetben azonban a téma vizsgálatának a lehető legalaposabbnak kell lennie, amelyhez természetesen az arra vonatkozó teljes szakirodalmat át kell tekinteni. A bio-bibliográfiák esetében ez az ottani harmadik csoport szükségyszerűen válogató jellegű: egyrészt csak a legfontosabb és többségében kizárólag a témával foglalkozó munkák és cikkek kerülnek be oda, másrészt ezeknek is csupán a bibliográfiai adatai. Ezzel szemben a monográfiában a figyelembe veendő publikációk köre ennél jóval szélesebb, ráadásul azok megállapításaival kapcsolatban állást is kell foglalni. Ez így közvetve és különösen olyan szerzők esetében, akiről eddig nem sokan és nem sokat írtak, egyben akár a szakirodalmi bibliográfiát is alkothatja. Ez esetben is megmarad tehát a bio-bibliográfiák szokásos hármas tagolása azzal a különbséggel, hogy a szerző és művei tárgyalása mellett a rájuk vonatkozó és érdemleges megállapítást tartalmazó irodalmat teljességre törekvően feltáró jegyzetek egyben a szakirodalmi bibliográfiát is alkotják. Elképzelhető, hogy olyan szerző esetében, akivel már eddig is kiterjedt irodalom foglalkozott, ezek közül a legfontosabb könyvek, tanulmányok és cikkek jegyzékét érdemes külön is – tehát a jegyzetekkel párhuzamosan – összeállítani.

A monográfia két főrésze közül az első tehát a *szerző*. Itt az ő családjára, tanulmányaira, irodalmi és – ha volt – más hivatásbeli munkásságára vonatkozó lehető legalaposabban összegyűjtött adatokból kell összeszöni az életrajzát. Ehhez a mostani vizsgálódáshoz támaszul szolgáló Michael de Hungaria monográfia nagyon kevés alapot nyújt a tapasztalatokhoz. Az ő személye ugyanis – minden, akár kétségbeesettnek is minősíthető próbálkozás ellenére – a múltnak szinte tökéletes homályába burkolódik. Egyetlen konkrét adat sem maradt fenn róla. Mindent, amit személyével

kapcsolatban meg lehet állapítani, vagy akár csak feltételezni, az egyetlen nevével fennmaradt munkából lehet csupán kikövetkeztetni. Ez – éppen a rendkívüli bizonytalanságok miatt – nagy óvatosságot és erős kritikai állásfoglalást igényel. Érdemes talán ennek kapcsán röviden összefoglalni, hogy ilyen szinte teljesen reménytelennek látszó helyzetben mégis milyen módon és mire is lehet jutni.

Magából Michael de Hungaria nevéből az állapítható meg, hogy ő munkáját Magyarország határain kívül írta. A családnevek kialakulását és megszilárdulását megelőző időkben azokat az embereket, akik elhagyták szülőhelyüket, ahol korábban leginkább apai névvel (János fia István) különböztették meg őket, többnyire a keresztnévük (vagy rendi nevük) mellé téve a származásukat jelölő helységnek nevével különböztették meg: pl. Pelbartus de Temeswar. Ha ez olyan jelentéktelen kis település volt, amely azon a helyen, ahová az illető került, már nem volt általánosan ismert, úgy a nagyobb táj vagy közigazgatási egység nevével jelölték: pl. Petrus Somogi. Ha az ország határain kívülre került valaki, úgy általában már egyetlen helységnév sem csengett ismerősként az idegen környezetben, így jelölésük az ország nevével történt. Ez a helyzet Michael de Hungaria esetében is. Tehát az bizonyos, hogy ő (vagy esetleg csak az apja) Magyarországon született, de ugyanolyan megnyugtató módon az is megállapítható, hogy ezzel a névvel tevékenységét külföldön fejtette ki.

Egyetlen ismert munkája a „Sermones tredecim universales”, amely azonban címe ellenére, nem kizárólag megjelölt ünnepre szóló, kész szöveget tartalmazó prédikációgyűjtemény, amely a reformáció előtti idők kedvelt műfaja volt. Ezzel szemben igen eredeti megoldással olyan segédletet igyekezett művével a kevésbé képzett, ügyes vagy szorgalmas lekipásztorok kezébe adni, amelynek segítségével azok az év bármelyik ünnepén a mise arra a napra előírt bibliai szövegéhez (lecke és evangélium) csatlakozó beszédük vázlatát elkészíthették. Michael de Hungaria talált 13 olyan szót, amely valamennyi említett ünnepi szövegben megtalálható. Ezekre építette könyve 13 fejezetét. Mindegyik szóhoz azután több (9–16), egymástól független gondolatot fogalmazott meg. Művéhez mutatót készített, amelyet a szövegrészek lényegi mondanivalójának kulcsszavai (üdvözülés, irigység, halál stb.) szerint állított össze. A beszédére készülő pap az általa az arra az ünnepre megfelelőnek tartott fogalmat kikereste ebben a mutatóban, ahol is megtalálta, hogy melyik fejezet melyik szövegrészét tudja beszédének fonalául felhasználni.

Michael de Hungaria munkáját a lehető legáltalánosabbnak szánta mind időben mind térben: tehát egyrészt az év minden ünnepére, másrészt az egész római egyház számára. Ez utóbbi szándéka megvalósítása érdekében csupa általánosságokat írt, amelyek a Kanári-szigetektől a Lappföldre mindenhol érthetőek és közsismertek voltak. Szövegéből tehát hiányzik minden helyi vonatkozás, egyéni hang, amelynek alapján bármi következtetést is le lehetne vonni személyére vonatkozólag. Ez az ő sűrű homályban maradásának egyik oka.

Művének később részletezendő beható vizsgálata nyomán megállapítható volt, hogy az első nyomtatásban megjelentetett kiadást meglehetősen romlott szövegű kézirat alapján szedték. A második megjelentetéshez azután ezeknek a hibáknak

jelentős részét kijavították, ill. kiegészítették. Ezek szerint mire munkája nyomtatott formában első ízben látott napvilágot, addigra már torzult a kéziratos másolások során. Korábban senkiben még a gyanú sem merült fel, hogy nem Michael de Hungaria életében adták volna nyomdába munkáját. Az általa hivatkozott és akkoriban a műveltebbek számára nemzetközileg ismert szerzők között kellett tehát keresni azt, aki a legkésőbb élt. Ez az az időpont ugyanis, amelyik előtt szerzőnk nem írhatta meg munkáját. Kiderült, hogy neves Biblia-komentátor Nicolaus de Lyra ez a személy, aki a 14. század derekán hunyt el. Michael de Hungaria tehát elvben csak 1350 és műve nyomtatásban történt első megjelentetése, vagyis 1480 között írhatta a „Sermones tredecim”-et. Tekintettel arra, hogy szövege a későbbi időpontra már hiányossá és nem egy helyen torzítottá vált, a fenti időhatáron belül keletkezési idejét inkább a korábbihoz, semmint a későbbihez kell közelebbre helyezni. Ezek után arra a következtetésre lehetett jutni, hogy amikor Michael de Hungaria könyvét számos kiadásban újra meg újra kiadták, vagyis a 15. század végén, addigra személyéről feltehetően már akkor sem tudtak sokat, vagy talán semmit. Ez tehát a helyi vonatkozások kerülése mellett a második ok, amely miatt személye rejtve maradt eddig és feltehetően a jövőben is.

A szöveg vizsgálata alapján megállapítható volt, hogy Michael de Hungaria szövegébe valaki betoldott egy – lényegében oda nem tartozó – részt, ami által a címben megjelölt 13 fejezetből 14 lett. Érdekes, hogy hosszú éveken át tucatnyi kiadásban változatlanul megmaradt ez a cím és a fejezetek száma közötti ellentmondás. A betoldás miatt megváltozott fejezetszámozás következtében az eredeti mutató utalásainak egy része hibás lett. Ezt sem javították ki sokáig, jöllehet ez a kötet használatát rendkívül hátrányosan befolyásolta. Nyilvánvaló, hogy erre a kedvezőtlen beavatkozásra csak a szerző halála után kerülhetett sor olyan valaki által, aki Michael de Hungaria összeállításának gyakorlati értékét nem ismerte fel. Ugyanilyen értetlenség tapasztalható abban is, amikor három, az eredeti szövegtől ugyan csak idegen beszédet csatolt valaki a „Sermones tredecim”-hez.

Érdekes a korábbi századoknak a szövegváltoztatásokkal kapcsolatos felfogása. Míg egyfelől a szerkesztői beavatkozások (bővítés, kihagyás, módosítás) során szinte gátlástalanul módosították az eredeti munkát, másfelől az így kialakított szövegen a továbbiakban – hagyományörző módon, vagy csak kényelemszeretetből – a másolók és a szedők – legalább is tudatosan – szinte semmit sem változtattak. A fentiekben említett és meglehetősen idegen betoldásokat a mű szerves részének tekintették, és valamennyi ma ismert 15. századi kéziratos másolatban, de még a 17. században megjelent kiadásokban is mind olvashatók.

Fontos azonban ez a később hozzáfűzött három beszéd, mert azok szövegükben egyértelműen Angliához köthető. Nem csupán azok tartalma (pl. a doktorrá avatás szertartása Oxfordban és Cambridge-ben), de a bennük található angol szavak sora bizonyítja ezt az összefüggést. Az ezekben a függelékként hozzászatolt részekben hivatkozott szerzők is mind a 14. század dereka előtt éltek. Ebből arra lehet következtetni, hogy ezeknek a szövegeknek a betoldására nem sokkal Michael de Hungaria halálát követően, még a 14. században sor került. Ezeknek az új részeknek

latinitásában egyértelmű anglicizmusok észlelhetők, ami persze természetes. Az érdekes és fontos azonban az, hogy ezek az eredeti, bizonyosan Michael de Hungariához köthető szövegekben is fellelhetők. Ebből levonható az a következtetés, hogy ő a 14. században már tartósan Angliában élt, vagy ott tanult.

Miután a koldulórendekről kedvezően nyilatkozott a szerző, valószínűsíthető, hogy ő is ezek egyikének tagja volt. A domonkosokat és a ferenceseket a szakirodalom már korábban számításba vette, sőt még a pálosokat is. Miután a hivatkozott tekintélyek között a műben egyetlen domonkos sem akad, viszont ferences több is, feltételezhető, hogy Michael de Hungaria a 14. század derekán Angliában élt, magyar származású ferences volt.

A fenti igen kiadós gondolatmenet azt kívánta példázni, hogy sokszor csak milyen nehéz, kacsaringós utakon lehet megkísérelni egy-egy szerző életére vonatkozó adatok kikövetkeztetését. Mégis meg kell ezt tenni, miután más támpont ehhez nem állt rendelkezésre. Ráadásul az ilyen nyomozó jellegű munka során rendkívül kritikusan kell nemcsak a szakirodalmat, de a korábbi századok adatait is értékelni. Szolgáljon erre példának Michael de Hungaria neve mellett álló megjelölések vizsgálata. A 15. századi kéziratokban és a legrégebb kiadásokban mindenhol a „magister” cím szerepel. Később, de még a 15. századi kiadások egy részében ugyanezen a helyen már a „doctor” szó olvasható. Jól érzékelhető ebben az a gondolkodásmód, hogy az, akinek ilyen sok kiadásban jelent meg a munkája, nyilvánvalóan a legmagasabb tudományos fokozattal kellett rendelkeznie. A 17. században azután – közel száz évnyi szünet után – újra kiadták a „Sermones tredecim”-et. Ezekben a kötetekben többször is és hangsúlyozottan a domonkos rend tagjának tüntették fel a szerzőt. Éppen az a körülmény, hogy az 1520 előtről ma ismeretes 31 kiadás egyike sem írt erről, majd 1611-ben egyszerre domonkos lett, szükségszerűen gyanút ébreszt ezzel az újkeletű állítással szemben. Minderre magyarázatul szolgál, hogy a 17. században a kölni domonkosok jelentették meg a művet, akik a szerzőt rendjük számára – feltehetően jóhiszeműen – kisajátították. Mindez azért történhetett, mert Michael de Hungariának alighanem minden emléke eltűnt, mielőtt még munkája 1480-tól kezdve igen jelentős könyvsikerré vált volna.

Természetesen az életrajzi adatoknak a fentiekben körvonalazott teljes hiánya nem általános még a legrégebb hazai szerzők esetében sem, de azért sajnos még nem egy későbbinél is előfordul. Ilyenkor a monográfiában a szakirodalomban korábban felmerült valamennyi adatot, sőt elképzelést is számba kell venni, és azokkal kapcsolatban lehetőleg egyértelműen állást kell foglalni: osztani lehet azt a véleményt, vagy nem. Ez utóbbi esetben a cáfolathoz érvekre is szükség van. Így Michael de Hungaria esetében külön-külön csoportba lehetett foglalni azoknak az álláspontját, akik ferencesnek, akik domonkosnak és akik pálosnak tartották. Abban a kedvező esetben, amikor az életrajz összeállításához több-kevesebb adat áll rendelkezésre, ezeknek lehető legszélesebb körben történő igénybevétele kívánatos. Azt már a továbbiakban említeni sem kell, hogy minden ilyen esetben és mindenkor a forrás(ok)ra a legpontosabban (évfolyam, lapszám stb.) kell hivatkozni.

A szerzővel és életével kapcsolatos ismeretek és újabb kutatási eredmények összefoglalása mellett a monográfia másik felében munkásságával és műveivel kell foglalkozni. Ezen belül elsőként tisztázni kell, hogy mi tartozik ebbe a körbe, ill. mit kell onnan kizárni. Michael de Hungaria esetében a „Sermones tredecim” című írása minden kézirat és nyomtatott kiadás tanúsága szerint tőle származik. Ezt senki nem is vonta kétségbe. Ezzel szemben nevéhez, a már említett korai kiegészítéseken kívül, más szerzők munkáit is hozzákapcsolták. Szükséges volt ennek során eleve leszögezni, hogy a „Biga salutis” című prédikációs gyűjteménysorozatot nem ő, hanem Laskai Osvát írta. Ez a mű szerzőjéről csupán annyit árul el, hogy az a pesti ferences kolostorban készült. David Czvittinger, az első hazai bio-bibliográfiának nevezhető összeállításában 1711-ben elkövette azt a hibát, hogy a „Biga salutis”-t Michael de Hungaria munkájának tulajdonította. Ezt az álláspontját azután a szakírók egész sora átvette. Hiába tisztázódott fokozatosan és egyértelműen a 19. század során, hogy e művet Laskai Osvát írta, az erre a témára vonatkozó magyar nyelvű cikkekről külföldön nem vettek tudomást. A régi nyomtatványokat feltáró katalógusok a „Biga salutis”-t továbbra is Michael de Hungaria nevéhez kötötték. Csak a magyar szakemberek (Apponyi Sándor, Hubay Ilona, Soltész Zoltánné) idegen nyelven közzétett írásai nyomán változott meg a helyzet az utóbbi időben. Ennek ellenére még ma is napvilágot látnak olyan igényes kiadványok, amelyekben a „Biga salutis” szerzőjének továbbra is Michael de Hungariát tüntetik fel. Az már szinte csak kuriózum, hogy – feltehetően valami, ma már aligha tisztázható félreértés nyomán – a francia szakirodalomban a „Via salutis”, ill. francia változatban „Le viat de salut” című és név nélkül közreadott munkát is Michael de Hungariának tulajdonították a 20. század első negyedében.

Ha már sikerült a szerző műveinek körét pontosan tisztázni, úgy számba kell venni munkáinak *kéziratait*. Ez a rész az egyetlen, amely túlmutat a nyomtatványok retrospektív nemzeti bibliográfiáján. A kéziratokkal és a régi nyomtatványokkal történő beható foglalkozás ma, amikor az egyre elmélyültebb kutatás szinte kikövetelheti a specializálódást, ez a két szakterület már egymástól meglehetősen elkülönül. Ennek ellenére valamennyi régi hazai szerzőnek és munkáinak monografikus feldolgozásánál elengedhetetlen mind a kéziratban, mind a nyomtatott formában fennmaradt dokumentumok maradéktalan feltárása.

Michael de Hungaria esetében a „Sermones tredecim” 12 kéziratot másolatát sikerült felkutatni, amely a 15. század közepe és 1504 között keletkezett. Érdekes megjegyezni, hogy közülük ma hetet Nagy-Britanniában, hármat a Benelux államokban, míg egyet-egyét Budapesten és Rómában őriznek. Jól érzékelhető ebből is, hogy ez a mű mennyire kötődött Angliához, valamint a hozzá a szárazföldön közel fekvő és abban az időben még egységes Németalföldre.

A kéziratok mellett a nyomtatott formában közreadott kiadások alapján lehet a monográfiában tárgyalt szerző művének beható ismertetésébe fogni. A „Sermones tredecim” esetében összesen nem kevesebb mint 33 ilyen sikerült számba venni 1480 és 1621 között. 17 közülük a 15., 14 pedig a 16. és végül kettő a 17. században készült. A 33 kiadásból 20 esetében őriznek példányt hazai gyűjtemények, míg 13

ezekben nem lelhető fel. A részletesebb feltárás során kiderült, hogy nem egy kiadásból a hazai példány(ok) nem teljes, ill. a felderített nyomdai változatok egy részét is ugyancsak külföldi könyvtárban lehet megtalálni. Mindennek tisztázásához hosszas levelezésre és nem kevés türelemre van szükség. A tapasztalat az, hogy azokból a könyvtárakból lehet viszonylag gyors és érdemi választ remélni, amelyekkel már korábban kiépült, sőt lehetőleg személyes ismeretségen alapuló kapcsolat létezik.

Természetesen valamennyi kiadás és főleg azok változatainak felderítése nem egyszerre történik. A munka során merülnek fel mindig újabb és újabb adatok, és persze kérdések is, amelyek alapján szükséges azután tisztázni a helyzetet. A nyomtatott kiadások esetében általános törekvés a hiányzó impresszumadatok megállapítása. Szükséges ez egyrészt, mert a megjelenés pontos időrendje csak így állapítható meg, másrészt a megjelenítés helye és a nyomdász, ill. kiadó alapján is lehetséges bizonyos összefüggéseket találni.

Az ősnymotatványok esetében az igen gazdag szakirodalom alapján a hiányzó impresszumadatok általában mindig tisztázhatók, azonban a hiányzó évszám pontos megállapítása nem ritkán gondot okoz. A 16. században már nem ilyen kedvező a helyzet, hiszen ott az előző korszakban alkalmazott és a betűtípusok formáján, ill. méretén alapuló nyomdameghatározás a legfejlettebb és így egyben a legtöbb kiadványt közreadó városokban (Velence, Párizs, Lyon stb.) 1500 után egyre bizonytalanabb, ill. gyakorlatilag – a mai ismeretanyag birtokában – sok esetben lehetetlen is. Így fordult elő, hogy a „Sermones tredecim” párizsi kiadásai közül az 1505. évi nyomdászát, miután ő abban még a 15. században használt betűt alkalmazta, az ősnymotatványokra kidolgozott segédletek felhasználásával még biztonsággal meg lehetett meghatározni. Az 1510., 1515. és 1518. évi kiadások ugyan feltüntetik kiadójukat, azonban a nyomdászuk már nem volt kikövetkeztethető. Az 1519. évi párizsi kiadás esetében pedig sem a kiadó, sem a nyomdász nem volt megállapítható.

Az időrend tisztázása alapján lehet sorra venni a kiadásokat, hogy azok szövegét, ill. annak beosztását egymással össze lehessen vetni. Itt minden eltérésnek, legyen az csak akár egyetlen szó is, jelentősége lehet. Michael de Hungaria életrajzi adatainak vizsgálata során már fentebb szó volt róla, hogy műve az év egyházi ünnepnapjaira rendelt bibliai szövegrészekben fellelhető 13 szóra épül. Ezek a könyv élén kiemelt helyen külön is olvashatók. A legkorábbi kiadásban közülük az utolsó szó „recede”, az összes többiben, valamint a kéziratokban mind „resurge”. Más jelek mellett ez is arra utal, hogy első alkalommal meglehetősen romlott szövegű kézirat került nyomdába, amint erről Michael de Hungaria életének megkísérelt rekonstrukciója kapcsán fentebb már szó volt.

Visszatérve a hiányzó évszám pontos megállapítására, a „Sermones tredecim” legrégebb kiadásainál meglehetősen ritka gond adódott. Ez ugyanis nem kevesebb, mint hat különböző kiadásban látott napvilágot ugyanabban a nyomdában (Leuven: Johannes de Westfalia), ráadásul valamennyi esetben minden impresszumadat nélkül. Az ősnymotatványoknál alkalmazott módszerekkel a betűkben mutatkozó eltérések alapján a holland szakemberek (Hellings házaspár) ezt a hat kiadást három

időcsoportba tudták beszorítani, amelyek egyenként 2-4 évből állnak. A kötet szövegének és beosztásának vizsgálatával, ill. annak kiadásonkénti eltéréseinek összevetésével nem csupán e korcsoportok helyességét, de azoknak ezen belüli pontos időbeli sorrendje is kikövetkeztethető volt.

Ennél a mikrofilológiai nevezhető vállalkozásnál csapdát jelentett, hogy a legkorábbi négy kiadás esetében a szöveget füzetenként lényegében azonos beosztásban szedték. Ez a különböző kiadásokból összeállítható, vegyes példányokhoz vezethet, amelyek vizsgálatából téves következtetésekre lehet jutni. Mint köztudott, a könyvnyomtatásnak csak viszonylag későbbi szakaszában történt a szedés folyamatosan, vagyis hasábokban, amelyeket azután az első korrigálást követően tördeltek be lapokba. A korai időszakban a kézirat alapján – figyelembe véve a kiválasztott betűtípus méretét – kiszámították a várható terjedelmet, megállapították – rendszerint a kiadvány tartalmától függően – a kiadvány formátumát: pl. jogi kézikönyvek fólió, hitbuzgalmi munkák negyedré, imádságoskönyvek nyolcadré stb. Ezt követően döntöttek arról, hogy a füzetek milyen terjedelműek legyenek, és hogy egy lapra hány sor kerüljön. Mindezek ismeretében fogtak hozzá a szedéshez, méghozzá laponként. Ha azután az előzetes számítgatások nem bizonyultak megfelelőek, ami nem volt ritka eset, úgy különböző, de rendszerint nehézkes megoldásokkal (pl. a rövidítésjelek halmozásával, ill. ezek mellőzésével, a füzetek beosztásának változtatásával) kellett a kiadványt végül is elfogadható állapotba hozni.

Mindez a bonyolult és nem is mindig problémamentes előkészítő munka feleslegessé vált, ha már nyomtatásban közreadott szöveget szedtek. Ekkor ugyanis a szedő – többnyire – lapról lapra követte az előtte levő nyomtatott szöveget. Voltak olyanok, akik sorról sorra, szinte betűről betűre a mintájukkal azonosan szedték a szöveget. Mások csak arra vigyáztak, hogy a lap alján hűek legyenek előképükhöz. Így előfordult, hogy egy sorral több vagy kevesebb található ezen a lapon. Köztes megoldás az volt, ha az utolsó sorba már nem jutott elég szöveg, aminek következtében ott több-kevesebb üres folt ásítozott, hogy mintegy őrszóként megismételte a következő lap első szavait. Mindez azután ma arról árulkodik, hogy nyomtatott szöveg után dolgozott a szedő. Van rá példa, hogy a szedő néhány szó vagy akár egy-két sor elcsúszást is megengedett magának a lapok végén, azonban legkésőbb a füzet utolsó lapjának végét pontosan mintájuknak megfelelően zárták. Ez a gyakorlat több szempontból is fontos volt. Így pl. ha több szedésrészletben dolgoztak, tehát párhuzamosan többen is szedték ugyanannak a rendszerint terjedelmes műszövegének egy-egy részét, fontos volt ezt a fegyelmet betartani, hogy közöttük ne legyen se átfedés, sem hiány. Ugyanekkor azonban közvetve azt is elérték, hogy az egyes kiadások szövege füzetenként cserélhető lett.

Mindennek kézenfekvő magyarázata az, hogy a leuveni nyomdász – az első kivételével, amikor természetesen kézirat alapján dolgozott – mindig az ebben a műhelyben korábban előállított kötet alapján szedte a szöveget. Az így kialakult beosztásbeli azonosság azután – akarva vagy akaratlanul – lehetővé tette a kiadások között a füzetek cseréjét anélkül, hogy az a kötet olvasásában zavart okozott volna. Ezzel a lehetőséggel feltehetően már a leuveni műhelyben is éltek, ha a kinyomtatott

ívek példányszáma a kötetté történt összehordás során nem volt pontosan azonos. Hiába állapították meg ugyanis a nyomtatás megkezdése előtt a példányszámot, a munka során szinte elkerülhetetlenül mindig keletkezett bizonyos számú selejt. Miután ez az ívek példányszámát általában egyenetlenül sújtotta, a példányszám megállapítására vonatkozó eredeti elképzelés sok esetben felborult. Mindig csak annyi teljes kötetet lehetett összeállítani, ill. eladni, ahány a legkisebb példányszámú füzetből volt. Michael de Hungaria munkájának következő közreadásakor mód nyílt Leuvenben, hogy azokból a füzetekből, amelyek hiánya miatt az előző alkalommal már nem tudtak teljes kötetet összehordani, valamivel többet nyomtassanak. Ilyen módon a korábban már feleslegesnek minősült ívek felhasználhatóvá váltak. Miután akkoriban a papír – különösen a munkabérhez viszonyítva – igencsak drága volt, ez a megoldás feltehetően kapóra jöhetett a nyomdásznak.

Az azonos műhelyből származó több kiadás ilyen azonos füzetbeosztás mellett különösen kedvező lehetőséget nyújtott az antikváriusoknak is, hogy két vagy több hiányos példányból legalább egy teljeset állítsanak össze. Alighanem így történt ez a „Sermones tredecim” első kiadása esetében is, amikor a múlt század végén az igényes, de ugyanakkor tehetős Apponyi Sándor olyan példányt vásárolt, amelynek egyik füzeté – ugyanannak a műhelynek azonos betűkkel előállított – későbbi kiadásából való.

Csak ha az ember már túljutott a fentiekben vázolt csapdán, amelyet az esetleg különböző kiadásokból összeállított példányok jelentenek, lehet érdemben hozzálátni a kiadások alapos összevetéséhez. Visszatérve tehát a hat leuveni kiadásra, ezek terjedelme azonos, de a szöveg beosztása alapján két fő csoport különböztethető meg a betűtípusok szerint már említett három korcsoporton kívül: a korábbi négyben a mutató Michael de Hungaria írását követte, majd ez a két későbbiben az egész kiadvány élére került. Hasonló besorolást lehet végezni a már említett betűtípusok alapján megállapított három főcsoporton kívül még más nyomdászati ismérvek (a sorok száma, a füzetjel elhelyezése, az abban használt betűk fajtája stb.) alapján is.

Mint köztudott, a szedőknek munkájuk során hűen követniük kellett a szöveg kéziratát, ez azonban nem vonatkozott a füzetjel elhelyezésére, ahol is ebben szabad kezük volt. Itt azután ki-ki egyéni szokását követhette: amit a mesterétől tanult, vagy ami neki leginkább alkalmasnak, esetleg szépnek tűnt. Egy kiadványon belül azonban általában azonos módon helyezték el a füzet első felének levelein a rektólapok utolsó sorának jobb oldalán a füzetjelet, amely mellé a füzet levelének még a sorszáma került. Több lehetőség is volt ehhez, hogy azután pontosan hová helyezték a szedéstükör jobb alsó sarkába: maradt-e a füzetjel felett üres sor vagy sem, a sor végére zárta ki, vagy attól valamivel balra, tehát a sor közepe felé, netán a szedéstükörön kívülre. (A legutóbbi megoldás csak a könyvnyomtatás első évtizedeiben fordult elő, de éppen ebben a leuveni nyomdában és Michael de Hungaria kiadásaiban igen.) Tehát a füzetjel pontos elhelyezése egyedül a szedőn múlott, ami reá jellemző lehet. Kis műhelyekben, a magyarországi viszonyok között ez volt általános, egyetlen szedő tevékenykedett csak. Amennyiben személyében változás

állt be, úgy az új szedő többnyire más módon helyezte el a füzetjelet, ami azután a datálatlan kiadványok esetében kormeghatározó lehet. Johannes de Westfalia nyomdájában azonban több szedő is dolgozott párhuzamosan, így a füzetjel elhelyezésének vizsgálata datálás szempontjából nem volt hasznosítható szempont.

A régi nyomdászok megkülönböztetett figyelmet szenteltek a füzetjeleknek, mert azok adtak csak biztonságos eligazodást a kinyomtatott ívek között. Ezeket – egy-egy felük megnyomtatásával – mindig két munkamenetben állították elő, amely előtt nedvesítették, utána pedig szárították a papírt. A sok rakosgatás során szinte elkerülhetetlen volt az ívek keveredése. Ezért volt rendkívüli jelentősége a füzetjeleknek, hogy az azonos félkész és kész ívek összekerüljenek. Egyedül ez tette lehetővé azok köteté történő helyes összehordását a kiadvány íveinek kinyomtatását követően. Szükséges volt, hogy egy nyomtatványon belül ugyanaz a betű vagy jel nem ismétlődjék, mert ellenkező esetben az összekeveredés sok munkát és költséget okozó veszélye jelentkezett volna.

De más szempont szerint is vizsgálhatók a kiadások, így pl. egyes szavak helyesírása alapján. Eszerint is megfigyelhetők és sorrendbe rakhatók Michael de Hungaria munkájának kiadásai: pl. a fejezetek élén szívesen használt, megszólító „Carissimi” szót Leuvenben eleinte mindig „k” kezdőbetűvel, majd „c”-vel vegyessen, végül kizárólag „c”-betűvel szedték.

A szövegösszevetés során már fentebb szó esett, hogy az utolsóként kiemelt szó a legrégebbsnek minősülő kiadásban eltér az összes többitől. Ugyanebben a nyomtatványban ilyen kirívóan más a fejezeteken belül betűvel jelölt, összesen 158 részletnél ezek a betűk nem kevesebb, mint 24 esetben hiányoznak. Az összes többi kiadásban mind az említett szó (recede), mind ez a betűhiány már javított. (Ez utóbbiak számát hétre csökkentették.) Mindez tovább erősíti a szedéshez Leuvenben elsőként használt kézirat erősen romlott voltának feltételezését. Ez a kiadás tehát ezeknek az ismérveknek alapján is egyértelműen elkülönül az összes többitől, és igazolja a további kiadások útját egyengető szövegjavítás szükségességét. A betűtípusok alapján megállapítható három legkorábbi kiadás közül az előbbiek szerint világosan elhatárolható első mellett még visszamaradó két másik sorrendje is biztonságosan meghatározható a szövegösszevetéssel. Ugyanis sikerült nem is egy olyan szót találni, amelyik e két kiadás közül az egyik csak az elsővel, a másik pedig az összes többivel azonos.

A már többször hivatkozott és nyomdászati ismérvek által megállapított következő korcsoportba csupán egy leuveni kiadás került, így az az időrendben immár a negyedik. Az utolsó kettő sorrendje is világos: az egyikben a korábbiakban olvasható „Ille enim” szavakat „Ille .n.”-re rövidítették, a másikban ezt félreértve e két szót „Ille no(n)”-nak szedték. Ugyanennek az immár hatodik és egyben utolsó leuveni kiadásnak ismeretes olyan változata, amelyben – de csak most – észrevették, hogy a „Sermones tredecim” címben említett 13 helyett a kiadvány – a Michael de Hungaria után történt betoldások következtében – 14 fejezetet tartalmaz. A tartalomjegyzék végén álló „tredecim” szót ezért – meglehetősen ügyetlenül – „quatuordecim”[!]-re módosították már a nyomtatás munkafázisa közben. (A korai nyomtatványok előállításánál során jellemző, amint erről fentebb már szó esett, hogy

a szöveget általában kritikátlanul vették át annak minden torzulásával egyetemben. Ebben nem gátolta őket a szerzői jog, hiszen ez a fogalom akkoriban teljességgel ismeretlen volt. Ennek azután az lett a következménye, hogy további tucatnyi kiadásban a „Sermones tredecim” – címével ellentétben – még mindig 14 fejezetet tartalmazott. Csak a kölni 1496. évi kiadásban vonták össze a betoldott részt az előzővel, hogy helyreálljon a tizenhárommal jelölt rend.)

A fentiekben csupán vázlatosan bemutatott szövegvizsgálattal tehát sikerült a hat leuveni kiadásnak a korábban nyomdatörténeti módszerekkel megállapított sorrendjét egyrészt megerősíteni és pontosítani, másrészt tisztázni, hogy Johannes de Westfalia műhelyében a szedést mindig az azt közvetlenül megelőző kiadás alapján végezték. Ezek azután gondolatébresztőek voltak a továbbiakban végzendő munkához: talán meg lehetne kísérelni Michael de Hungaria munkájának többi kiadásainál is megállapítani, hogy a nyomdász melyik korábban készült nyomtatvány alapján dolgozott.

Ezt az elgondolást azután valóra is lehetett váltani: a 33 kiadásból – leszámítva az elsőt, amelyet természetesen kézirat alapján szedtek – mindössze egy 15. századi (Strasbourg 1487) és két 17. századi (Köln 1611 és ennek 1621-ben készült címlapváltozata) esetében nem volt biztonságosan megállapítható, hogy melyik korábbi nyomtatvány volt a szedés mintája. Az így meghatározott kapcsolatokból azután szabályos „családfát” lehetett kialakítani, amely világosan mutatja az összefüggéseket, amely azután helyenként némi meglepetéssel is szolgált. Így pl. a Strasbourgban készült öt kiadás közül csak a második és harmadik követte az elsőt, a negyedik kölni, az ötödik párizsi előképre támaszkodott. (Ez azért is szokatlan, mert a két utolsó strasbourgit ugyanaz a nyomdász állította elő.) A hét párizsi kiadás sem mindig az előzőt vette alapul: a harmadikat kölni minta alapján szedték, az 1518. évi pedig nem az előző, 1515. évi, hanem az 1510. évi nyomán készült. A deventeri kiadást sem a korábbi nyolc, ugyancsak németalföldi, hanem az egyetlen távoli, strasbourgi nyomán állították elő 1491-ben. Az 1510 táján Londonban napvilágot látott „Sermones tredecim” sem az Angliával határos németalföldi vagy párizsi előképekre, még csak nem is a kölni „retro minores” cégért viselő műhely nem kevesebb, mint öt különböző, hanem az ottani „apud praedicatores” megjelölésűben nyomtatott egyetlen kiadásra vezethető vissza.

A fentiekben Michael de Hungaria működési helyének vizsgálata során már szó esett arról, hogy a „Sermones tredecim”-jéhez halála után más által hozzáfűzött három beszédben több – négy helyen összesen 66 – angol szó olvasható. Érdekes figyelemmel kísérni ezeknek a szavaknak alakulását a későbbi kiadásokban. 1491-ben Deventerben az első és negyedik csoport angol szavait a mű latin nyelvére fordították le. 1496-ban Kölnben már a második és a harmadik csoport szavait is, de az utóbbiakat nem latinra, hanem németre. Egészen szokatlan és különleges megoldás, amelyet a későbbiekben egyedül az ezt követő 1498. évi kölni vett át. 1497-ben Párizsban az angol szavakat többségükben lefordították latinra, de miután e kiadás szedéséhez mintául az 1495. évi lyoni szolgált, amelynek előképe az 1490. évi strasbourgi volt, az új latin szöveg eltért a Deventerben és Kölnben olvashatótól. Ez a kihagyásoktól

sem mentes latin fordítás (a harmadik csoport három angol szava benne felejtődött) azután öröklődött az 1501. évi párizsi kiadásban is.

1499-ben a kölni dominikánusoknál „Evagatorium” címmel alapos átdolgozásra került Michael de Hungaria műve. Ennek során nemcsak eltávolították és latinokkal helyettesítették az említett német szavakat, de a kötet használatát igen hatékonyra tevő újabb mutatóval látták el. Segítségével a prédikációra készülő papok az év minden napjára már pontosan felsorolva kapták meg azoknak a fejezeteknek számát és az azon belüli részek betűit, ahol a beszédükhöz – az arra a napra rendelt bibliai szöveghez kapcsolódóan – megfelelő gondolatokat találhattak a „Sermones tredecim”-ben. A beszédek összeállításához módszertani tanácsokkal látta el a kötet használóit az ismeretlenség homályába burkolózó, igen jó képességű átdolgozó.

A nyomtatványok beható vizsgálata alapján néha kisebb részletek ismerhetők fel a nyomdai munkákról. Így ez esetben a füzetjelek rendellenes jelöléséből kikövetkeztethető volt, hogy ez az említett módszertani útmutató kézírata egyrészt jóval hosszabb lett, mint ahogy azt eredetileg tervezték, másrészt hogy az csak az egész mű kinyomtatását követően, 1499 október második felében vagy november első napjaiban készült el. Apró, de nem érdektelen körülmények ezek, amelyek – a korabeli nyomdai szokások figyelembevételének segítségével – egy-egy kis fénysugarat vetnek a kiadványok létrejötté körüli, különben ma szinte teljes sötétségben levő részletekre.

Az 1499. évi kölni átdolgozás során nemcsak új címet és hasznos segédletet adtak Michael de Hungaria munkájához, hanem még függelékeket is csatoltak hozzá. Az egyik különösen Szent Annának, Szűz Mária anyjának és a rózsafüzérnek tiszteletéhez nyújt imaszövegeket. A másik Krisztus szenvedéséről tartalmaz elmélkedéseket. A harmadik toldalék kis úti misekönyv. Ezek közül a második és a harmadik, a „Passio” és a „Missale” az 1501–1505 közötti négy kölni kiadásban bibliográfiai szempontból sajátos helyzetbe került. „Evagatorium” megjelöléssel a kötetek élén a kiadvány részleteit tartalomjegyzékszerűen felsoroló címlapszöveg olvasható, amelyiken ez a két utolsó rész is szerepel. A szöveg szedését azonban úgy osztották be, hogy az említett két rész önálló füzetbe került, ami lehetővé tette az önálló terjesztést. Ráadásul ezek egyes esetekben még önálló címlapot is kaptak.

Így az a meglehetősen szokatlan – bár nem egyedülálló – helyzet állt elő, hogy ugyanaz a nyomtatvány, amennyiben ma külön őrzik, úgy bibliográfiailag önállónak, ha viszont az „Evagatorium” után kötve maradt fenn, úgy csupán annak függelékének és így nem önállónak minősül. De Michael de Hungaria kiadásainak bibliográfiai jegyzékében, amely persze az ő monografikus feldolgozásának elengedhetetlen része, ezt a kettősséget meglehetősen bonyolultan lehet csak érzékeltetni. További nehézséget jelent, hogy akad olyan kiadás is, amely a címlapján – a szedés alapjául szolgáló minta pontos másolásával – az utolsó sorban feltünteteti ugyan a „Missalét”, de ez egyetlen ismert példányban sem lelhető fel, míg néhányban pedig más nyomdában előállított „Missale” található. Ezek alapján biztosra vehető, hogy ehhez az említett kiadáshoz a címszöveg ellenére sem készült ilyen szövegrész.

A bibliográfiai áttekinthetőséget tovább nehezíti az a körülmény, hogy a „Passio” és a „Missale” szövegét mind az „Evagatorium” előállító, mind más nyom-

dászok külön is közreadták. Ezek példányaival azután pótolták az „Evagatorium” példányainak esetleges hiányait. Még bonyolultabbá vált a helyzet azáltal, hogy a „Missale” szövegét újabb és újabb részek hozzáadásával egyre bővítették. A bibliográfiai helyzet, ha ugyan ezt még egyáltalában fokozni lehet, még zavarosabbá vált az által, hogy pl. a „Passiót” néha csupán néhány hónapos különbséggel, de napra pontos zárósorokkal adták közre. Ugyanakkor azonban az „Evagatorium” impresszumatatok nélkül látott ugyanabban a műhelyben napvilágot. Ennek azután az lett a következménye, hogy ezt a kiadványt, attól függően, hogy ahhoz a „Passio” melyik kiadását, vagy esetleg a „Missale” ugyancsak akkoriban ott készült és napra pontos kolofonnal ellátott példányát kötötték hozzá, a szakirodalomban ugyanaz az „Evagatorium” datálása ezeknek a zárósoroknak a függvényében akár három különböző is lehet.

De nemcsak különböző füzetek összeállítása révén keletkezhetnek változatok, hanem egy-egy rész újranyomásával is. Így az 1498. évi kölni kiadás címlapja két különböző szedésben ismeretes. Az egyiket fametszet is látható, míg a második nem. A kép (Szűz Mária a Kiseddel és Szent Annával) Michael de Hungaria későbbi kiadásában többször is szerepel, míg korábról ismeretlen. Ennek és a régiesebb alakban fogalmazott címszövegnek alapján eldönthető volt, hogy a metszetes címlap készült később. De nem csupán ezt, hanem a vele összefüggő 10. levél szövegét is újraszédtek. Az így elkészült levélpárt azután gond nélkül befüzhettkék a már korábban készült kiadvány első füzetének külsejére. Ha nem így jártak volna el, úgy az eltávolított címlevél csonkjára kellett volna ráragasztani az új címlevelet, hogy a 10. levél – fűzésbe történő beerősítés hiányában – ki nem essék a kötetből.

Az a most említett és ma szokatlannak tűnő megoldás, hogy a bevezető részt utoljára nyomtassák ki, és ahhoz – nem ritkán – ezek várható terjedelme alapján szükségesnek ítélt számú füzetjelet kihagyjanak, a régebbi korok nyomdászatában évszázadokon át igen elterjedt és bevált gyakorlat volt. Különösen a kiadvány élén álló ajánlások esetében bizonyult ez igen hasznosnak. Ugyanis rendszerint csak a nyomtatás végére derült ki, hogy ki vagy kik lesznek a kiadvány anyagi támogatói. Ekkor dőlt el tehát, hogy lesz-e és kinek vagy kiknek fog szólni a nem ritkán személyes hangvétellű ajánlás, amelyet azután csakis ekkor szedtek az erre a célra fenntartott jelű füzet(ek)re.

Michael de Hungaria művét általában minden kép nélkül adták közre. Néhány 15. századi kiadásban, amint erről éppen az előbb esett szó, egy-két metszet azért megtalálható. Ezek szoros összefüggésben állnak a szöveggel: pl. a Szent Anna közbenjárásáról szóló imádságokhoz az őt is ábrázoló metszet, vagy a misekönyvek kánon része előtt mindig megtalálható, a keresztre feszített Krisztus képe a „Sermones tredecim”-hez 1499-ben hozzáfűzött kis úti misekönyvből sem hiányzik. A Kölnben 1503-ban az „apud predicatores” megjelölésű műhelyben készült kiadás azonban az említett példáknál jóval több metszetet tartalmaz. Ezek közül is kiemelkedik az az őt, a nyolcadrét alakú kiadvány egész lapját betöltő (kb. 10×8 cm méretű) fametszet, amely nagyon jó képességű művész kezéről tanúskodik. Kideríthető

volt, hogy ezeket korábban (1490 táján) Marcus Reinhard használta kirchheimi műhelyében 17 dűcből álló sorozat keretében. Ez a kiadvány szolgált azután előképpül a 15. század végén és a 16. század elején Párizsban és néhány németalföldi városban díszes kivitel tekintetében minden korábbi nyomtatványt messze felülmúló óráskönyvekhez (livre d'heures). A szép kirchheimi sorozat dűcai sajnos hamarosan szétszóródtak: az öt most említett Kölnbe kerültén kívül akad olyan is, amely később Londonban készült kiadványban látható.

Visszatérve a hazai szerzők monográfiájának kérdésére, az nem nélkülözheti munkáiknak pontos bibliográfiáját. Ebben mind a kéziratoknak, mind a nyomtatványoknak szerepelniük kell. Az azonosításhoz szükséges adatokon kívül elengedhetetlen a rájuk vonatkozó szakirodalom, továbbá az összes ismert példány lelőhelye. A hiányzó impresszumadatok kiegészítéséről a fentiekben már szó esett. Jelentős gondot okoznak azonban azok a rendszerint hiányosan fennmaradt kötetek, amelyeket a szakirodalomban tévesen határoztak meg. Amennyiben az ilyen példányt pontosan és részletesen írták le, úgy Michael de Hungaria munkája 33 kiadásának ismeretében már viszonylag könnyű feladat a meggyőző azonosítás. Elsősorban a részletes leírást nyújtó ősnymtatványkatalógusok csonka voltukban bizonytalan darabjai nyújtanak ehhez lehetőséget (pl. a párizsi Mazarine, az oxfordi Bodleiana, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár). De gondot okozhat a helynév téves meghatározása: pl. Lugduni (Lyon) és Lugduni Batavorum (Leyden) összetévesztése. Másik jellegzetes hibaforrás a dátum körüli félreértés, amelynek több változata is van. A „Sermones tredecim” kapcsán a latinul kiírt évszám értelmezése körül akadt ilyen gond. A köteten „millesimoquingentesimoquinto post festum Visitationis Mariae” olvasható. Az egyik, az angliai Cambridge-ben őrzött példány esetében ezt 1500. július 7-nek oldották fel. Azonban az évszám utolsó két szótagja nem a Mária-ünnep utáni ötödik napot kívánta jelölni, hanem az még az évszámhoz tartozik. Így a helyes dátum 1505. július 3. Megerősíti ezt az olvasatot, hogy a kölni nyomdász neve (Martinus de Werdena) kiadványain csak 1504-től fordul elő.

A fentiekben konkrét példák segítségével történt kísérlet annak bemutatására, hogy ugyanannak a szövegnek különböző kiadásokban történt megjelenítése során az milyen szándékos vagy akaratlan módosulásokat szenvedett. Az összevetések során számos más részletre is fény derült, amelyeket többségükben a korabeli nyomdák gyakorlatából lehetett kikövetkeztetni. Ez, a természetesen csak példálózó felsorolás azt kívánta igazolni, hogy ilyen módszerrel sok vonatkozásban új megállapítások sora tehető, amely a szerzőre és munkájára vonatkozó korábbi ismereteket több területen is bővíteni tudta.

A hazai szerzők monografikus feldolgozása során nyilvánvalóan még számos más módszerrel is lehet hasonló vagy akár jóval fontosabb, új megállapításokat tenni. Kívánatos lenne, hogy az egyéb szakismerettel rendelkezők (pl. irodalomtörténészek, nyelvészek, művészettörténészek) is kísérletet tennének ilyen vállalkozásra. Az így kialakított szempontokat azután mások is hasznosítani tudnák. Egy-egy szerző, ill. munkássága minél teljesebb feltáráshoz valószínűleg ez az út vezethet legtöbb eredményre.

ALTE HUNGARUS VERFASSEN UND IHRE WERKE

G. BORSA

Innerhalb der allgemeine Registrierung der Dokumente beschäftigt sich der Aufsatz mit der retrospektiven ungarischen Nationalbibliographie. Auch hier beschränkt er sich auf die dritte Kategorie der *Patriotica*: mit den gedruckten Werken der Verfasser, die in Ungarn geboren wurden. Nach der Zusammenfassung der Publikation und Unternehmungen, die auf diesem Gebiet bisher geleistet wurde, wird die Möglichkeit der monographische Bearbeitung bei prominenteren Verfassern untersucht. Dazu wurden die Erfahrungen als Beispiel vorgeführt, die der Verfasser des Artikels bei der Herstellung seines Buches „*Michael de Hungaria*“ sammeln konnte. Die dabei angewandten Methoden – vor allem auf dem Gebiet der Druckgeschichte – bieten eine Chance einige von den bisher unlösbar gebliebenen Problemen zu knacken.